De Biltse Grift

Tijdschrift van Historische Kring D'Oude School opgericht maart 1992

21e jaargang nr. 3 september 2012

Een blik terug in de tijd: 1909 - *Lies Haan-Beerends* **66**

De Bilt toen en nu **78**

Negen Eeuwen verkeer door de Biltse dorpen - *Dr. Anne Doedens* **80**

De oorlogsdagboeken van mevrouw Van Bodegraven **92**

Van de redactie

In de serie Een blik terug in de tijd gunt Lies Haan-Beerends ons een blik terug in de tijd aan de hand van oude adresboeken uit het bezit van de Historische Kring. De aftrap geeft ze in dit nummer met het adresboek van 1909.
In De Bilt, toen en nu van dit nummer staat de Lijsterlaan in Bilthoven in de schijnwerpers. Lijsterlaan? Ja, Lijsterlaan. Zijn er lezers van De Biltse Grift die nog uit eigen ervaring weten welke laan in Bilthoven vroeger Lijsterlaan heette?
In Negen Eeuwen verkeer door de Biltse dorpen schetst Anne Doedens een helder beeld van de belangrijke positie die onze gemeente door de eeuwen heen op verkeerstechnisch terrein heeft ingenomen.
Ten slotte vervolgen we de publicatie van de oorlogsdagboeken van mevrouw Van Bodegraven.

Lies Haan-Beerends

Een blik terug in de tijd: 1909

Adresboeken kunnen ons inzicht geven in de tijd van toen. Het adresboek, gedateerd 1 april 1909, nodigde mij uit terug te blikken om te ontdekken hoe toen in de gemeente De Bilt een en ander geregeld was, bijvoorbeeld op bestuurlijk niveau. Ook de advertenties die in die gids staan geven een tijdsbeeld. Bedoeld adresboek werd samengesteld 'met toestemming van Heeren Burgemeester en Wethouders door een ambtenaar ter secretarie'. Dat adresboek is de bron van dit verhaal.

Het adresboek begint met de inhoudsopgave, gevolgd door een overzicht van de bevolking. Op 31 december 1908 telde de gemeente 4.082 zielen, zijnde 1.998 mannen en 2.084 vrouwen. De oppervlakte van de gemeente bedroeg 2.989,57 ha. Het overzicht van de bevolkingssamenstelling betreffende de jaren 1879 tot 1908 laat zien dat na 1880 de bevolking maar matig toenam. In 1896 liep de bevolking zelfs iets terug. Dat had te maken met het feit dat op 1 juli van dat jaar een gedeelte van de gemeente (het Vossegat) met 130 inwoners bij de stad Utrecht ging behoren. Na 1900 groeide de bevolking sneller, iets wat uiteraard te maken heeft met de realisatie van de villaparken. Tussen 1 januari 1900, toen De Bilt totaal 2.994 zielen telde, en 1 januari 1909 vond er een stijging plaats van ruim duizend zielen. Die stijging had niet alleen met een vestigingsoverschot te maken, maar ook met een geboorteoverschot.

Op bladzijde 9 kan men lezen dat De Bilt tot het 'Hoofd-kiesdistrict Breukelen' behoorde, een district dat totaal 5.607 kiezers telde. Er waren dus al eerder relaties met Breukelen, de plaats waar nu ons streekarchief gevestigd is.
Het dagelijks bestuur van de gemeente bestond uit burgemeester H. Ph. baron van Heemstra, die op 1 augustus 1907 benoemd was. De heren M. van Marwijk Kooij en mr. J.E.W. Twiss waren wethouder, en gemeentesecretaris was de heer mr. A. Pronk van Hoogeveen. De gemeenteraad bestond uit de heren G.L. baron van Boetzelaer, P.N. Hoogland, jhr. mr. D. de Blocq van Haersma de With, M. van Marwijk Kooij, J.C. Gerlings, mr. J.E.W. Twiss en S. Floor.
Genoemde heren hadden daarnaast nog diverse functies. Zo waren baron Van Boetzelaer en de heer Pronk van Hoogeveen ook ambtenaren van de Burgerlijke Stand. Ze waren bovendien vertegenwoordigd in diverse besturen. Pronk van Hoogeveen was bovendien gemeenteontvanger.
Voor de plaatselijke belasting werd iedere ingezetene aangeslagen die meer dan ƒ 500, - per jaar aan inkomen had. Van het meerdere moest 1 2/5% belasting worden betaald. Er moest toen ook al hondenbelasting betaald worden: Voor eerste klasse honden ƒ 3, - per jaar, voor 2e klasse, waaronder vielen waak- en trekhonden, ƒ 1,50 per jaar.

Die belasting diende voor 31 mei van ieder jaar betaald te zijn. De Ontvanger der Directe Belastingen, Invoerrechten en Accijnzen zetelde in Zeist, maar hield op de laatste woensdag van elke maand 's morgens van 9 tot 12 uur zitting in de raadzaal van het gemeentehuis van De Bilt, dat in de huidige Dorpsstraat vanouds Steenstraat te vinden was.

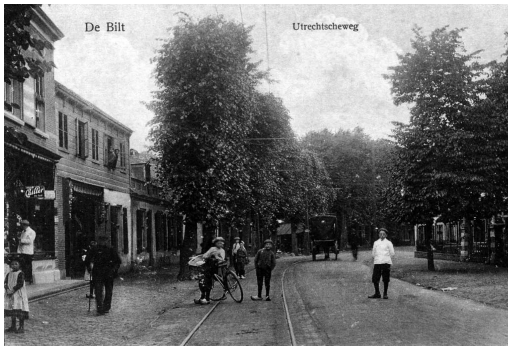

Utrechtseweg .Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D'Oude School.

Op bladzijde 12 kan men lezen dat dokter K.J. Lette was aangesteld als 'Gemeente-geneesheer'. Zijn adres was Utrechtscheweg 167. Men moet daarbij bedenken dat de huidige Dorpsstraat vanouds Steenstraat in die tijd officieel 'Utrechtscheweg' heette. Bij de aanduidingen op straatnaam werd echter dat deel van de 'Utrechtscheweg' als 'Dorpstraat' aangemerkt, zij het dat de daar gelegen panden wel hetzelfde huisnummer hadden.

Dokter K.J. Lette was als gemeentelijk geneesheer niet de enige arts in De Bilt. In de gemeente waren volgens het adresboek ook dr. J. Daams, dr. H.W. Melchior, dr. P. Verschoor en dr. H.K. Lette gevestigd. Er was ook een gemeentelijk ziekenfonds, dat onder toezicht stond van burgemeester en wethouders. Daarvan was J. Groenewegen voorzitter. Dr. K.J. Lette was als gemeentearts ook bij het ziekenfonds betrokken.
Behalve dokter Lette kan men onder het kopje 'Gemeentelijke Geneeskundige dienst' de naam van mej. J. Ankersmit - van Saarloos lezen die door de gemeente als verloskundige was aangesteld. De gemeentelijke keurmeester voor het vee was K.J. Poll uit Zeist. Er was zelfs een gemeentelijke aanplakker, te weten P.P.C. Kraaij. Onder het kopje 'Wijkverpleging' staat Mej. Zuster A.E. Meijer, die als adres had Burgemeester De Withstraat 22b.

Er waren in de toenmalige gemeente drie begraafplaatsen. Op zowel de 'Algemeene Begraafplaats', gelegen aan de 1e Brandenburgerweg, als op de 'Bijzondere begraafplaats bij de Ned. Herv. kerk' was J. Kraaikamp doodgraver. Groefbidders waren S. Brouwer en B. van Reenen. Op de rooms-katholieke begraafplaats, die achter de St. Michaëlkerk te vinden is, was A. Wessels doodgraver en stond J.J. Brinkhof te boek als groefbidder.

A. van Dulst, die de gemeentelijke deurwaarder was, was ook aangesteld als veldwachter. Hij werd geassisteerd door drie agenten van politie, zijnde J. Elberts, W. Velthuizen en W. van Nimwegen. Zij behoorden tot de 'Gemeentepolitie'.

Niet alleen de gemeentelijke diensten werden in de gemeentegids genoemd maar ook het college van

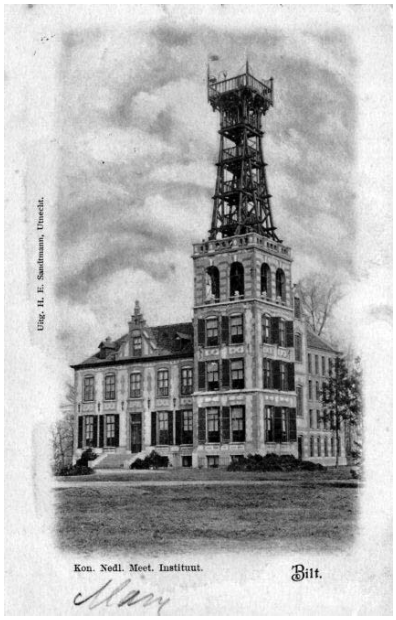

K.N.M.I..Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D'Oude School.

curatoren van het K.N.M.I., de directeur en commissarissen van de 'Electriciteits - Maatschappij de Bilt' werden vermeld, alsmede die van de 'Naamlooze Vennootschap Biltsche Rijtuigfabriek, v/h Ingenhoes Buitenweg & Co.'. Onder het kopje 'N.V. Fabriek van Instrumenten en Electrische apparaten "Inventa"' staat niets vermeld maar in de namenlijst op bladzijde 42 staat wel een advertentie waarvan de tekst luidt: 'Fabriek van Instrumenten en Elektrische Apparaten "Inventa" – Station De Bilt. Inrichting voor experimenteel onderzoek van uitvindingen. – Elektrotechnisch Laboratorium. Ontijzerings-inrichting. – Elektrische verwarmingstoestellen. – Bliksem-afleiders.'.
Een officieel adres staat er niet bij genoemd. De fabriek was nog maar net opgericht. Het bewijs van voltooiing betreffende de twee fabrieksgebouwen werd op 23 maart 1908 afgegeven.
Het pand kreeg als adres Leijenseweg 101. In 2011 zijn bedoelde gebouwen afgebroken. Daar zal woningbouw worden gerealiseerd.

De ons inmiddels bekende namen van mr. J.E.W. Twiss, G.L. baron van Boetzelaer en M. van Marwijk Kooij staan eveneens vermeld onder het kopje 'Waterschap. Biltsche en Zeister Grift'. De twee eerst genoemden staan ook nog bij 'Armencommissie'. Ook van de 'Nieuwjaarcommissie' maakten ze deel uit, evenals van het 'Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde, afd. de Bilt - Maartensdijk'. De heer S. Floor maakte niet alleen deel uit van het hiervoor genoemde genootschap maar hij was ook lid van de 'Nieuwjaarcommissie'. Tevens was hij de vicevoorzitter van de 'Associatie tot Stationeering van een Dekhengst'. U zult het met me eens zijn dat genoemde heren ongetwijfeld vaak moesten vergaderen en hun agenda goed op orde moesten houden.

Onder het kopje 'Eeredienst' wordt op bladzijde 18 Ch. IJnzonides genoemd als predikant van de 'Nederduitsch Hervormde Kerk', de kerk die we nu als Dorpskerk aanduiden. Ook werden in de gids de kerkvoogden genoemd, zijnde G.H.L. baron van Boetzelaer, F.H. Wilking en St. Floor. De Gereformeerde Kerk had kennelijk geen vaste predikant. Als ouderlingen van die kerk staan vermeld D. Mellink, J.L. van Rheenen en G. de Roos en als diakenen L. Bosch, P. Massink en J. Velthuis. De gereformeerden kerkten in die tijd in de eenvoudige zaalkerk die in 1901 in de Nieuwstraat was gebouwd.
In de 'Roomsch-Katholieke Kerk' was J.A.W. Harbers pastoor. Die was eveneens voorzitter van het kerkbestuur, daarbij geassisteerd door secretaris J. Groen en penningmeester P.B. Sandkuijl.

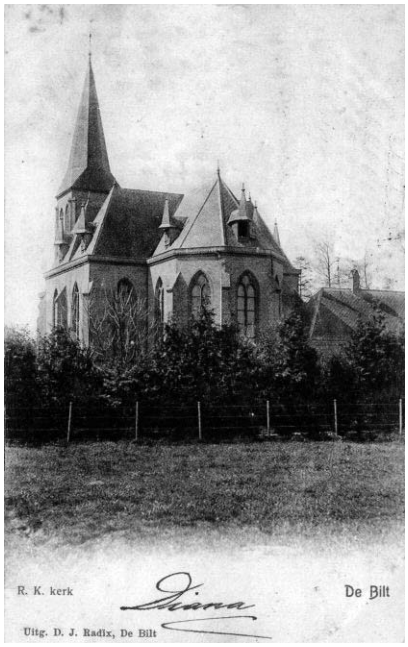

Roomsch Katholieke Kerk - Kerklaan. Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D'Oude School.

In de gemeentegids werden uiteraard ook de onderwijsinstellingen vermeld. Onder het kopje 'Inrichtingen voor Onderwijs' werd als eerste de 'Commissie tot wering van schoolverzuim' vermeld, waarvan de al vaak genoemde mr. A. Pronk van Hoogeveen secretaris was. Voorzitter was G. van Heerde. Van de 'Openbare Lagere School' was G. van Heerde eveneens voorzitter. Dat was de school die gebouwd was in de toenmalige Tuinstraat, nu Jasmijnstraat geheten.

E. van Zoest werd in de gids aangeduid als '1e Onderw. met verpl. Hoofdacte'. Achter de naam van F.N. Koudijs staat '2e Onderw. met verpl. Hoofdacte'. De school telde nog enkele leerkrachten, waaronder Mej. H.H. van Demmeltraadt die te boek stond als 'onderwijzeres nuttige handwerken'.
Ook werden de 'Teekencursus' en de 'Chr. Naaivereeniging' in de gids vermeld. Van de laatste was mej. Zuster A.E. Meijer hoofd. Haar naam zijn we ook al tegengekomen onder het kopje 'Wijkverpleging'.
Behalve de naaivereniging was er ook nog een 'Naaischool' waarvan mej. M.W. Bos hoofd was.
Van het bestuur van de 'Vereeniging de bewaarschool' maakten diverse adellijke dames deel uit, zoals onder andere douairière J. Steengracht van Oostcapelle, mevr. H.W. de Blocq van Haersma de With - van Naamen, mevr. M.S. Twiss - Aubin, en mevr. F.A. Radermacher Schorer van Nieuwerkerke - Roijaards. G.H.L. baron van Boetzelaer was de voorzitter. Deze bewaarschool was en is nog te vinden in de Burgemeester De Withstraat op de hoek van de huidige Tuinstraat. Het oudste gedeelte van die school dateert uit 1873. In 1895 werd het pand aan de achterkant vergroot.

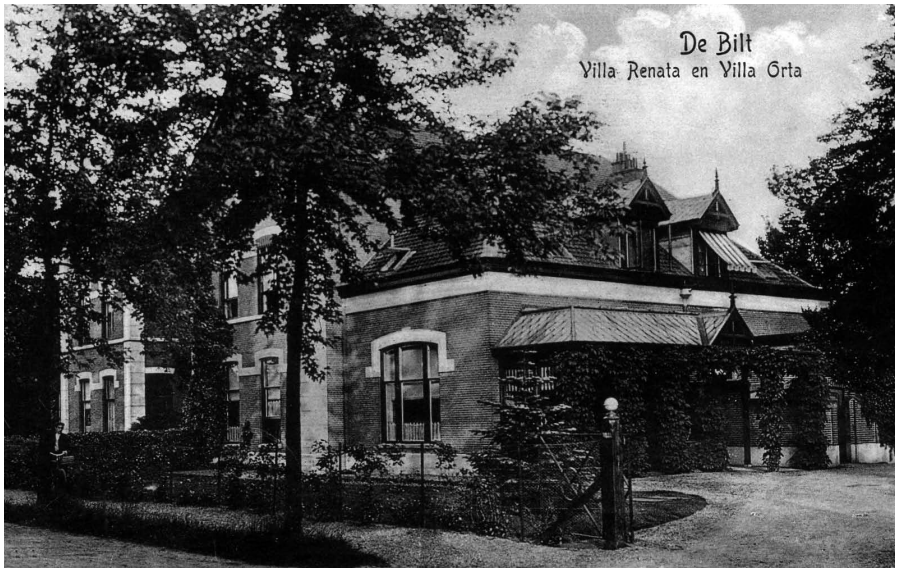

Villa Renata en Villa Orta. Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D'Oude School.

Op de bladzijden 21-23 van de gids kan men de dienstregeling vinden betreffende 'Posterijen en Telegrafie'. De namen van de directeur (H. Baptist), de klerk en de brieven- en telegrambestellers staan vermeld. Opmerkelijk is dat bij de openingstijden niet alleen de plaatselijke tijd werd genoemd maar ook de Greenwichtijd. Bij het 'Hulppostkantoor de Bilt-Station' was W.C. van Rossum in dienst als brievengaarder en T. Withaar als postbode. Dat hulppostkantoor was te vinden op het Emmaplein. In opdracht van de directie van de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij was daar een hulppostkantoor met woning gebouwd. Het pand werd in oktober 1906 opgeleverd. De villawijk ten zuiden van het station, in de gids 'Park Vogelenzang' genoemd, ging steeds meer zielen tellen. Er waren ook daar dus dergelijke voorzieningen nodig.

Behalve een post- en telegraafkantoor was er in De Bilt ook het 'Centraal Telephoon-Bureau', dat blijkens het adresboek gevestigd was in de 'Dorpstraat' op nummer 100. D.J. Radix, winkelier, was de telefonist. Het bureau was geopend op werkdagen van 's morgens acht tot 's avonds acht uur en

op zon- en feestdagen kon men terecht 's middags van twaalf tot een uur. Er waren circa veertig abonnees die aangesloten waren bij de 'Ned. Bell Telephoon-Maatschappij'. Het kantoor van de firma Blas & Groenewegen had blijkens de gids nummer 7. G.H.L. baron Van Boetzelaer, die op Houdringe woonachtig was, had nummer 10 en nummer 16 was het nummer van G.L. baron Van Boetzelaer die woonde in Villa Orta, gelegen in het Kloosterpark.

Uiteraard was de 'Rijtuigfabriek Buitenweg, v/h Ingenhoes' aangesloten, alsmede het K.N.M.I. en natuurlijk de bekende horecagelegenheden van die tijd: hotel Poll (nummer 4) en hotel Nas (nummer 12). K. Oostergetel was de toenmalige uitbater van hotel Nas. Het telefoonnummer van het gemeentehuis was 29. Onder dat nummer was ook veldwachter A. van Dulst bereikbaar. En uiteraard staat telefonist D.J. Radix in bedoelde lijst vermeld. Die had nummer 20.

Er bleken anno 1909 diverse muziek- en zangverenigingen in de gemeente te zijn. De 'HoogWelGeb. Vrouwe Douairière Steengracht van Oostcapelle geb. Gravin Schimmelpenninck' was beschermvrouwe van het 'Biltsche Fanfarekorps'. Bij de 'Commissie van Toezicht' van die vereniging komen we ook weer de naam van mr. A. Pronk van Hoogeveen tegen. Bovendien staat de naam van W.F.M. Bootz vermeld, distillateur wonende in Villa Maryland, gelegen aan de Soestdijkseweg Zuid op nummer 13. De heer Bootz was ook penningmeester van de 'Oranjevereeniging'. Hij zal de oranjebitter wel geleverd hebben die op Koninginnedag vaak gedronken werd en wordt.

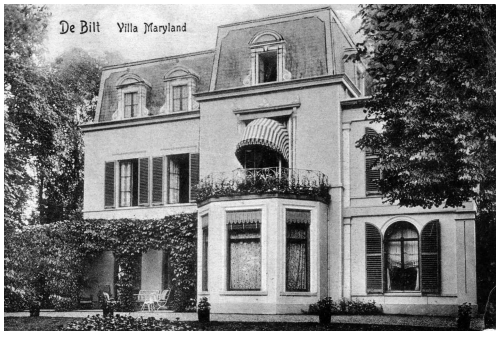

Villa Maryland. Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D'Oude School.

Een andere vereniging, die dus ook al in 1909 bestond, was 'Zang veredelt'. Daarnaast bestond de 'Biltsche Mannenzang' en de toneelvereniging 'Onderling Kunstgenot'. Onder het kopje 'Muziek en Tooneel' werd ook de 'Jongelingsvereeniging op Gereformeerden Grondslag Weest eensgezind onder Elkander' genoemd. Onder het kopje 'Sport' staat alleen de 'Biltsche Voetbalclub B.V.C.' vermeld.

Ook zijn er diverse ‘Lees-inrichtingen’. De ‘Biltsche Volksbibliotheek’ was gevestigd in de Torenstraat op nummer 4. De ‘Leesbibliotheek J. van Bodegraven’ had officieel als adres Utrechtscheweg 90, maar was dus te vinden in de Dorpsstraat vanouds Steenstraat. En dan was er blijkens de gids in 1909 ook nog een ‘Leesgezelschap’ waarvan J.S. Göbel als voorzitter genoemd werd en E. van Zoest als secretaris-penningmeester stond vermeld.

De Biltsche Courant verscheen in 1909 twee maal per week. Het was geen gratis krant. De abonnementsprijs bedroeg ƒ 1.30 per half jaar. De uitgever was H.J. Kwint uit Maartensdijk.
Behalve de namen van de bestuurders van de ‘Antirevolutionaire Kiesvereeniging’ staan ook de leden van de ‘Commissie ter verstrekking van onderdak en warme koffie aan behoeftige en ver af wonende schoolkinderen in het Middaguur en gedurende de Wintermaanden’ vermeld. Ook daarbij komen we weer de naam van Pronk van Hoogeveen tegen, en ook die van G. van Heerde. Ook komt de naam Pronk van Hoogeveen voor als voorzitter van de ‘Biltsche IJsclub’, die wonderlijk genoeg niet onder het kopje ‘Sport’ vermeld staat. Bij de ‘Sociëteit-vereeniging ‘het Rooster’’ komen we de ons inmiddels ook bekende W.F.M. Bootz als secretaris tegen. Als laatste wordt de ‘Loterijvereeniging Fortuna’ genoemd. Daarbij staan de namen van de president, de secretaris en de penningmeester, zijnde E. Verschuur, A. van Soest en D. Koome.

Op bladzijde 29 begint de ‘Naamlijst der Ingezetenen’ in alfabetische volgorde. Die lijst wordt gevolgd door een ‘Naamlijst van Ingezetenen, gerangschikt volgens Straten en Wegen’. Ook is er in de gids nog een lijst waarop de ‘Namen van Huizingen, Villa’s, Buitenverblijven, Hotels, enz. enz.’ te vinden zijn. Die begint op bladzijde 77 met o.a. de vermelding van Oostbroek waar Mevr. de wed. Roijaards v.d. Ham toen woonachtig was.

Huize Oostbroek. Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D’Oude School.

Op Vollenhoven woonde Mevr. de wed. Kluppel en op Beerschoten was Douairière Steengracht van Oostcapelle,

geb. Gravin Schimmelpenninck woonachtig. ‘Houdringe’ werd bewoond door G.H.L. baron van Boetzelaer en in het huidige gemeentehuis ‘Jagtlust’ woonde W.H. Verloop, die volgens de namenlijst fabrikant was.

Onder elke bladzijde van de gids uit 1909 staat steeds dezelfde advertentie, een advertentie van ‘Maison Janssen’, een zaak gelegen in Utrecht langs de Oude Gracht vlak bij de Bezembrug. Men wilde kennelijk ook in de gemeente De Bilt klanten trekken. Men verkocht volgens de advertentie: ‘Chapeaux pour Dames et Fillettes dernière Creation.’ Zou die advertentie ook zo veelvuldig in de gids gestaan hebben als Bilthoven, toen nog De Bilt Station genoemd, nog niet tot ontwikkeling begon te komen? Ik betwijfel het. Men hoopte waarschijnlijk onder de bewoners van de nieuw gebouwde villa’s klanten te winnen. Die konden immers met de trein gemakkelijk de Utrechtse binnenstad bereiken.

Tussen de namen van de ingezetenen staan diverse advertenties. Zo staat er op bladzijde 29 een advertentie van A. Appeldoorn, wonende aan de ‘Soestdijkscheweg no. 39, De Bilt’. Appeldoorn vervoerde alle ‘MATERIALEN, VERHUIZINGEN, ENZ. zoowel in als naar buiten de gemeente’.

Utrechtseweg. Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D’Oude School.

Op bladzijde 31 vinden we een advertentie van 'J. van Bodegraven Boekhandel = Handelsdrukkerij en Boekbinderij'. Blijkens die advertentie was er op zijn adres, 'Utrechtscheweg (Dorpstraat) 90 DE BILT' een 'Leesbibliotheek' te vinden. Ook was het een agentschap betreffende 'Algemeen Handelsblad, Telegraaf, Onze Tuinen en Utrechtsche Courant'.
Op bladzijde 34 staat een advertentie van D. Cole, Pikeur, die als adres heeft Utrechtscheweg 122. De tekst luidt: ' COLE's Liniment. Een zeker werkend middel voor paarden en vee ter versterking der spieren, enz. Ook geschikt voor het versterken der spieren en vermindering der rheumatische pijnen bij menschen.' Het middel zou blijkens de advertentie ook gebruikt worden 'op alle voorname stallen. Onder andere den stal van H.M. de Koningin-Moeder'. Bovendien is te lezen dat D. Cole zich rangschikt onder de voornaamste zadelmakers.
Op bladzijde 40 is te lezen dat architect G.H. van der Haar bouwterrein te koop had in villapark 'de Biltsche Duinen', volgens de tekst gelegen 'onmiddellijk aan het Station De Bilt, 10 minuten sporens van Utrecht.' Van der Haar woonde zelf volgens de advertentie in Villa Margarethe in De Bilt. Tegenwoordig zouden we zeggen dat hij in Bilthoven woonde, want bedoelde villa is gelegen langs de Soestdijkseweg zuid en had toen als huisnummer 83 (dat is nu nummer 253).
Op bladzijde 43 staat een advertentie van B. Jansen die in de Burgemeester de Withstraat op nummer 21 'Kruideniers = en Grutterswaren' verkocht. Bovendien handelde hij in brandstoffen. De bestellingen werden aan huis bezorgd zonder verhoging van de prijs.
Ook een voor De Bilt bekende naam is Van de Kuil. Op bladzijde 45 staat een advertentie van 'H. VAN DE KUIL, Hessenweg No. 47. Bode van de Bilt op Utrecht.' De bodedienst vertrok dagelijks om 12 uur 'van de Bilt' en om half zes uit Utrecht.
De advertentie van de Firma T. Meijer, die als adres Utrechtscheweg 99 opgaf, staat op bladzijde 48. Behalve 'Timmerlieden en Metselaars' noemde de firma zich 'Schatters van roerende en onroerende goederen'.
Op bladzijde 49 staat een advertentie van W. van Nimwegen, Nieuwstraat 8, die handelde in brandstoffen en aardappelen. Ook de bestellingen bij Van Nimwegen gedaan, werden zonder prijsverhoging thuisbezorgd.

Op dezelfde bladzijde staat de advertentie van 'Hôtel-Café-Restaurant Oostergetel v/h. NAS – DE BILT'. Die advertentie maakte duidelijk dat het hotel al elektrisch verlicht werd. Er

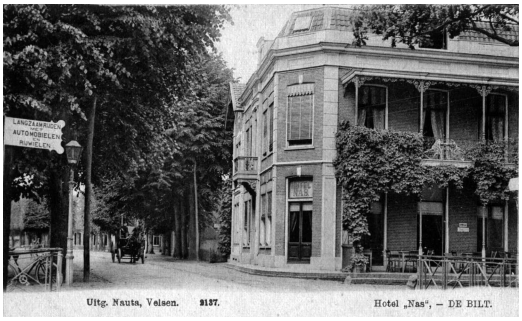

Hotel Nas. Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D'Oude School.

Hotel PolL. Ansichtkaart uit de collectie van de Historische Kring D'Oude School.

was ruime stalling en Oostergetel was telefonisch bereikbaar.
De advertentie van 'Hôtel-Café-Restaurant "Poll"' staat op bladzijde 50. Dat hotel werd gerund door A.E. Petri en was volgens de advertentie 'Geheel nieuw ingericht en voorzien van Electrisch Licht'. Het hotel had een 'Groote tuin met veranda', bood 'Stalling voor Automobielen' en had een 'Uitstekende keuken'. De pensionsprijs bedroeg 'ƒ 3, - en hooger'.
Tegenover Poll was de winkel van D.J. Radix te vinden die officieel als adres had 'Utrechtscheweg 100', maar in zijn advertentie 'D.J. Radix – Dorpstraat - De Bilt' liet zetten. Hij noemde zich 'Handel in Koloniale en Grutterswaren, Comestibles en Fijne Vleeschwaren'. Bovendien bleek hij volgens de advertentie 'ROOMBOTER uit de Roomboterfabriek Amerongen' te verkopen. Deze mijnheer Radix hebben we ook al leren kennen als officieel benoemde telefonist. Het was dus een druk baasje.
Op bladzijde 54 staat in grote letters een advertentie van Otto Schulz, tuinarchitect die toen in het Kloosterpark in De Bilt woonde. Schulz heeft in De Bilt en Bilthoven veel tuinen en parken aangelegd.
Op bladzijde 56 wordt in de advertentie van het café van Frans Steinnagel, café 'De Huzaar', waarvan als adres 'Dorpstraat 112' staat vermeld, gewezen op de 'Prompte en nette bediening'.
Ook de sigarenfabrikant B. van Vliet liet een advertentie in de gids plaatsen. Die is te vinden op bladzijde 58. Het adres was: 'Utrechtscheweg (Dorpstraat 113) De Bilt'. Van Vliet was niet alleen sigarenfabrikant maar handelde volgens de advertentie ook in sigaren, sigaretten en tabak.
De laatste advertentie staat op bladzijde

60. Het betreft een advertentie van de 'Electrotechnische Fabriek' van C.E. Wolff uit Maarssen die kennelijk toen een filiaal had aan de Burgemeester de Withstraat in De Bilt. Men kon 'complete electrische installaties voor licht en kracht' leveren, alsmede 'bliksemafleiders, telephoons, schellen, enz.'

Tussen de lijst die op straatnaam gerangschikt is en de lijst gerangschikt op huisnamen staan geen advertenties meer. Wel prijkt onder elke bladzijde de advertentie van 'Maison Janssen'. Naar mijn mening geven de advertenties stof tot nadenken. Elektriciteit was in 1909 nog een betrekkelijk nieuw fenomeen, waarvoor nog veel klanten te winnen waren. Pas op 4 augustus 1905 was het bewijs van voltooiing afgegeven betreffende de bouw van de elektrische centrale met woning, gelegen in de Nieuwstraat.
Volgens de advertenties stond service hoog in het vaandel: men bezorgde nog veel aan huis. Er staan in de gids uit 1909 nog geen advertenties van bedrijven die in Bilthoven gevestigd waren. Daarvoor was de pas gerealiseerde villawijk nog te klein. De meeste winkels werden kort daarna gerealiseerd. Voor de villabewoners lag het dorp De Bilt tamelijk ver weg. Men kon met de trein makkelijker naar Utrecht. De Utrechtse hoedenwinkel 'Maison Janssen' die zoveel advertenties liet plaatsen in de gids zal mede daarom wel de nieuwe bewoners van Park Vogelzang in gedachten gehad hebben.

Ook hebben we kunnen constateren dat in 1909 de bestuurlijke functies veelal in handen waren van een kleine groep elitaire heren. De adellijke dames mochten zich met de kleuterschool bezig houden en zullen zich ook wel via de kerken met liefdadigheid hebben bemoeid.
De gemeentegids uit 1909 geeft een aardig tijdsbeeld. Ik zal voor u eens naspeuren hoe een en ander rond 1928 geregeld was. Dan is Bilthoven al een respectabel dorp waar behalve winkels ook scholen, kerken en horecagelegenheden te vinden zijn.

Bronnen:
- Adresboek voor de Gemeente DE BILT, 1909
- Inventarisatie van Bouwaanvragen bij de gemeente De Bilt, 1895-1913, Haan, Lies en Heijden Jan van der, Historische Kring D'Oude School De Bilt, april 1995
- De Bilt Geschiedenis en Architectuur, Broekhoven, Sabine en Barends Sonja, uitgeverij Kerckebosch BV – Zeist 1995

De Bilt toen en nu

De huidige Julianalaan heette op dit gedeelte tot 1924 Lijsterlaan. Een pittoresk plaatje, waarop nog enkele panden, o.a. het winkelpand van Klumper, aan de linkerkant nog herkenbaar aanwezig is.

Het is onzeker of de huidige situatie, gefotografeerd vanaf ongeveer hetzelfde punt, de ingezette modernisering van ons dorpscentrum zal overleven.

Dr. Anne Doedens

Negen Eeuwen verkeer door de Biltse dorpen.

Knooppunten van (spoor)wegen en vaarten in betwist militair grensgebied

Vooraf[1]

"Slechts in de nabijheid van enkele grotere steden trof men bestrate wegen aan. In de provincie Utrecht betrof dat bijvoorbeeld de Hoofddijk van Utrecht naar het klooster Oostbroek (ca. 1125), die wordt beschouwd als de oudste bestrate weg in Nederland. Iets jonger is de huidige Biltstraat, de weg van Utrecht naar De Bilt. Deze weg werd in 1139 door het veen aangelegd ter verbetering van de route van Utrecht naar de Utrechtse Heuvelrug en vandaar naar het oosten (Keulen). Omstreeks 1290 werd dit stuk weg bestraat (de Nieuwe Steenweg)."

Dat valt te lezen in de *Wegwijzer. Gids voor historisch onderzoek naar verkeer en vervoer in de provincie Utrecht* van de hand van D.T. Koen en J. Renes.[2]
De aandacht voor *Negen eeuwen Bilts Verleden* in 2013 maakt ook inzicht in de Biltse mobiliteit van betekenis. De dorpen van de moderne gemeente De Bilt hebben immers hun karakter mede te danken aan hun bijzondere ligging, langs doorgaande (spoor)wegen en onder de rook van een grote, strategisch belangrijke stad. Nu lopen er de A27, de A28, de N234, de N412 en de N417. Twee spoorlijnen doorkruisen de gemeente en op het grondgebied van de gemeente liggen en lagen depots van defensie en niet te vergeten: de *Nieuwe Hollandse Waterlinie* met de forten Ruigenhoek en Voordorp en vroeger ook nog het fort Blaucapel. Omstreeks 1639

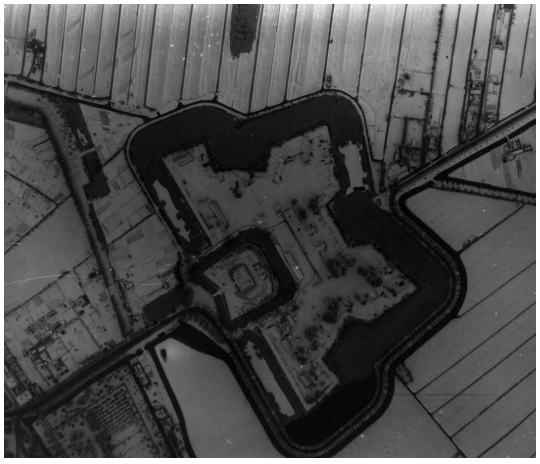

Fort De Bilt. 1920 Luchtfoto collectie Historische Kring D'Oude School.

groef men vanaf de Gildpoort een vaart over De Bilt naar Zeist om goederen over het water te kunnen transporteren. Destijds vormde deze waterweg een belangrijke verbinding aan de oostzijde van de stad Utrecht. Tenslotte liep er sinds de late veertiende eeuw een kanaaltje voor turftransport ook over Bilts gebied: de *Praamgracht*. Beide waterwegen zijn nu zonder economische betekenis.
De vormgeving van dit eeuwenoude, omvangrijke Biltse transportnet en de ermee samenhangende defensiebarrière besloeg negen eeuwen en heeft alles te maken met de economie en militaire betekenis van wat ooit de middeleeuwse hoofdstad van Nederland was: Utrecht.

De Middeleeuwen

De Biltse mobiliteits- en militaire functies zijn dus, zoals gezegd, heel oud. Het begint met het vroeg twaalfde-eeuwse *St. Laurensklooster* (het al genoemde klooster *Oostbroek*) en het erbij horende *Vrouwenklooster*. Dit waren kloosters op strategische plaatsen. Immers: ook *Vrouwenklooster* (nu: KNMI) lag aan de al genoemde *Steenstraat/weg*[3] naar en van Utrecht, onder de muren van die stad. Deze Steenweg was tevens van groot belang voor de handel op het oosten, richting Duitsland, en maakte deel uit van de (pelgrims)route van Utrecht door het land van Maas en Waal, langs de Maas naar Maastricht en verder naar het zuiden.

Op militair terrein was het gebied van onze gemeente een vaak betwiste grensstreek (tussen het Sticht en het graafschap Holland) en een belangrijke defensieve barrière voor vijanden uit vooral het oosten. Dit gold met name voor het zuidelijke en westelijke deel van onze huidige gemeente. In dat zuiden lag bijvoorbeeld vanaf de negentiende eeuw een deel van *(Nieuwe) Hollandsche Wate*rlinie. Vanaf 1815 werd de stad Utrecht binnen deze (al veel oudere) *Hollandse Waterlinie* gebracht. Daarna kwamen de forten van de *Nieuwe Hollandse Waterlinie* (NHW)

op en bij ons gebied tot stand (*De Bilt*, *Ruigenhoek*, *Blauwkapel*, *Voordorp*).

Als strategisch belangrijk militair grensgebied heeft het grondgebied van de gemeente echter een veel verder teruggaand verleden dan dat van de *Nieuwe Hollandse Waterlinie* alleen, hoe belangrijk ook. Zo vond bijna vijf eeuwen voor het tot stand komen daarvan, op 19 juli 1348, in de buurt van *Hollandsche Rading* al een veldslag plaats tussen de troepen van de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht:

"*tusschen* [de Hollanders] *en die van 't Stigt,* [is]*, op eene vlakte, Lopers genaamd ... een slag voorgevallen ... waar in die van Eemnes, zig onder een Hollandschen Hoofdman begeeven hebbende, dapperlyk tegen de Bisschoplyken vogten, doch eindelyk het nederspit delfden.*"[4]

Aan de oostkant van de moderne gemeente De Bilt had men door oorlogsoperaties evenzeer last van de ligging onder de rook van de bisschopsstad en de daarvandaan richting Zeist en Amersfoort lopende verbindingen landinwaarts. Naarmate de stad Utrecht groeide in belang en omvang, richtten zich steeds meer militaire ondernemingen in de veertiende, vijftiende en vroege zestiende eeuw tegen die stad.

Vrouwenklooster en het dichtbij gelegen en ervan afhankelijke, later ontstane dorp De Bilt – de eerste melding daarvan stamt uit de vroege veertiende eeuw – komen we nu eens tegen als legerplaats, dan weer als uitvalsbasis, dan weer als voorwerp van plundering en brandstichting. Zo lezen we over het jaar 1372, dat de Gelderse hertog Willem van Gulik toen onder meer De Bilt verbrandde.[5] Een halve eeuw later luidde het in de bronnen:

"… in die tijd [oktober 1421] richtte Jacob van Gaesbeeck met de Geldersen en de met hen verenigde Utrechtenaren veel schade aan, want hij verwoestte met brandstichting en roof Gerlandia [De Geer of Vreeland] *en het voor de Utrechtse stadspoorten liggende De Bilt"*[6]

Weer 37 jaar later, in 1458, werd een deel van De Bilt in de as gelegd door de troepen van Antoon de *Grote Bastaard* van Bourgondië die zijn kort daarvoor tot bisschop benoemde broer David van Bourgondië kwam bijstaan in diens poging gewapenderhand zijn gezag te vestigen. Deze *Grote Bastaard* trok met duizend ruiters naar de opstandige stad Utrecht, "*ende quam mit alle sijn volc op die Bilt, ende verbrande daer sommige husen*".[7]

Nog eens drieëntwintig jaar later woedde er weer strijd in de buurt van

Vrouwenklooster, ditmaal in het westen van de huidige gemeente: het gaat om de veldslag die bekend staat als de *Slag bij Westbroek*, op Tweede Kerstdag 1481, toen bisschop David weer eens ruzie had met zijn stedelijke onderdanen. De stad Utrecht haalde dat jaar de broer van de hertog van Kleef, Engelbert van Kleef, binnen als landvoogd, waarop de Bourgondiërs om hem de stad uit te lokken het dorp Westbroek in brand staken. Daarop trokken de Utrechters ten strijde en liepen vervolgens in de val. Ze werden omsingeld en met zware verliezen verslagen. Het dorp Westbroek bloedde ervoor ...

De Vroegmoderne Tijd

Twintig jaar na de Slag bij Westbroek werd Utrecht opnieuw een speelbal van de strijd tussen de Bourgondiërs en de Gelderse hertog Karel van Egmond, die poogde de onafhankelijkheid van Gelre in stand te houden. In dat licht moet men de Gelderse aanslag op de stad Utrecht in 1505, vanaf Bilts gebied, zien. De Gelderse hertog was daar toen met 2000 manschappen gelegerd.
Zeven jaar later was het weer raak.
In de bewoordingen van de abdis van Vrouwenklooster, Henrica van Erp:

"De soldaten van de hertog van Gelre kwamen hier op de dag voor St. Thomas [20 december] *1512. 's Middags omstreeks één uur verbrandde het huis van onze priester. Op een kerstavond daarna kwamen de soldaten vanuit Amsterdam weer hier. Deze troepen verbleven 's nachts op Oostbroek."*

Vier jaar later werd Vrouwenklooster voor de zoveelste keer geconfronteerd met de strijd tussen Bourgondië en Gelre:

"In het jaar 1516 bivakkeerde graaf Hendrik van Nassau op de dag voor St. Laurens [9 augustus] [hier][8] *en nog meer heren en jonkheren en edellieden, met veel paarden en soldaten. De heren verbleven hier in het klooster en de rest van het krijgsvolk was gelegerd aan de Gere in De Bilt en op de Brink. … Er waren duizend paarden en zesduizend soldaten naar men zei. De graaf van Nassau schonk ons klooster 72 zuiver gouden guldens voor de grote schade die wij geleden hebben vanwege hun twee nachten durende verblijf."*

De troepen van de Gelderse hertog bleven onrust zaaien in de omgeving van Vrouwenklooster. In maart 1523 was er sprake van overlast door de soldaten van de hertog die in Westbroek en omgeving gelegerd waren. Ze zouden vervolgens naar Oostbroek gaan om vandaar naar het oosten te trekken.[9]

Vrouwenklooster collectie Historische Kring D'Oude School.

De oorlog laaide weer op in de late jaren 1520, toen bisschop Hendrik van Beieren een laatste maar uiteindelijk vergeefse poging deed om de zelfstandigheid van het bisdom te handhaven, waarbij de stad Utrecht hem hinderlijk voor de voeten liep. In maart 1527 liet de bisschop tweehonderd gewapende mannen uit Amersfoort naar De Bilt komen om hem bij te staan in zijn strijd met de Geldersen.[10] Maar vervolgens weigerde de stad Utrecht in augustus 1527 om de bisschop en zijn leger toegang te verlenen.

Volgens abdis Henrica van Erp reed de bisschop met zijn leger naar Oostbroek waar hij de nacht doorbracht

met toestemming van de abt. De kroniekschrijver Lambertus Hortensius geeft meer bijzonderheden: de avond begon te vallen, toen de bisschop bij het Oostbroekse bos aankwam. De bisschop had duidelijk sterk aan macht ingeboet:

"Hij liet de abt naar buiten roepen en vroeg hem of hij ook de poorten voor de neus van hem en zijn troepen dicht wilde houden zoals die van Utrecht. (…) *Hij vroeg ook om 'wat hooi en voer voor onze paarden die door de lange reis vermoeid waren*. (…) *Michiel de bakker en Hendrik de klokkengieter*[11] *hebben mij uit de stad gehouden. Ik moet nu van deur tot deur, bedelen om de kost en geld' zei de bisschop tegen de abt. 'Daarom kom ik hier eerst vragen of het u belieft mij onderdak te geven*. (…) *'Zeer eerwaarde heer', zei de abt, 'ik zou geen beter bericht hebben kunnen krijgen als dat van de komst van Uwe Eerwaarde en zijn gezelschap. Alles wat u nodig hebt: het is van u en neem het ook'*."[12]

Daarna kwamen gezanten uit de stad Utrecht naar Oostbroek om te onderhandelen. Men bood de bisschop toegang tot zijn stad aan, mits hij zonder zijn leger kwam. Uiteindelijk weigerde bisschop Hendrik juist hierom Utrecht binnen te gaan, omdat hij zijn troepen niet mocht meenemen.

Ook Vrouwenklooster maakte weer kennis met troepen die de bisschop ondersteunden, te meer daar het klooster bij die gelegenheid werd gedwongen de bisschop bij te staan in de proviandering van zijn leger. Abdis Henrica schreef:

"Ons klooster had [in 1527] *ook grote schade vanwege de soldaten, toen zij op Vredendaal gelegerd waren. Ze dorsten eigenmachtig ons koren voor de paarden en we moesten hen bier, brood, boter en vlees geven, enzovoorts, alles dat we hadden. Een gedeelte van dit krijgsvolk trok weer naar de Vaart en bleef daar die winter gelegerd om grote schade in het Sticht aan te richten. De stad Utrecht had ook veel ruiters en soldaten* [binnen de muren] *die door brandstichting en plundering ook grote schade aanrichtten in het* [omringende] *land*'.

Deze schade had alles te maken met het optreden van de Gelderse oorlogsheer Maarten van Rossum, die in het najaar van 1524 was bevorderd tot Gelders veldmaarschalk en zo het opperbevel over de hertogelijke troepen had gekregen. De Geldersen waren op 5 augustus 1527 Utrecht binnengetrokken, spoedig gevolgd door Van Rossum zelf. Vervolgens legerde de Utrechtse bisschop troepen in het hiervoor genoemde klooster Vredendaal,

één uur gaans oostelijk van Utrecht gelegen, richting De Bilt**.** Het waren de eigen troepen van de bisschop die het Vrouwenklooster de grootste schade aandeden. Zij joegen de nonnen van Vrouwenklooster de stuipen op het lijf. Verontwaardigd schreef abdis Henrica:

"Zij verbrandden onze windmolen en ze braken onze kerk aan beide kanten open en ze sloegen het raam aan de bovenzijde van het Heilige Graf uit en braken dat [graf] *in tweeën. Ook werd een tralie in de zaal van het Vrouwenhuis uitgebroken. Daardoor kropen zij naar binnen. Zij namen onze 22 bedden en alles wat we hadden en plunderden ons klooster zo, dat er niet zo veel in het klooster achterbleef. … . Ze grepen onze knechten en namen al onze beesten. Men sloeg hier in het klooster 148 ramen kapot, afgezien van de ramen die ze* [buiten het kloostergebouw] *op de kloosterhof kapotsloegen."*

Een jaar later werden in Vrouwenklooster in het voorjaar van 1528 weer troepen gelegerd:

"Op 27 mei 1528 kwam de graaf van Buren, heer Floris van IJsselstein 's morgens om 9 uur hier met veel soldaten en 400 wagens en 900 paarden. Al deze paarden liepen op [grond van] *het klooster en buiten op de Hof, maar we hadden toen geen schade binnen in het klooster. Wel maaide men ongeveer drie morgens van onze beste rogge. Het geschut en de soldaten waren op de Ronde Bilt gelegerd. Er waren daar geschutsstukken die werden getrokken door 25 paarden."*

Omstreeks 1543 verzette Gelre zich voor de laatste keer tegen de Habsburgers. Ook in De Bilt, Vrouwenklooster en Oostbroek zou men de gevolgen van de laatste oprisping van Gelders verzet bemerken, dit keer vooral in de vorm van inkwartiering door keizerlijke troepen. Henrica van Erp schreef:

"[In 1543] *legerde Van Burmania*[13] *zijn soldaten in het Sticht, naar verluidt acht vendels. Ze waren in Westbroek gelegerd, en andere dorpen, tot Abcoude aan toe. Op de dag voor St. Victor van het jaar 1543* [in het Sticht 13 mei] *kwam jonker Van Raesfelt*[14] *te Oostbroek met een vendel soldaten. Het waren er wel 50. Een groot deel* [werd gelegerd] *in De Bilt want Zeist lag al vol. … acht of tien dagen na St. Victor legde Raesfelt* [een cordon van] *tien vendels om Utrecht. Op ons kloosterterrein waren zoveel* [krijgslieden] *dat ons priesterhuis, onze bakkerij, onze nieuwe zaal, onze* [landbouw]*schuur, onze bijkeukens, de gemeenschappelijke eetzaal voor de knechten en de logeerkamers boven*

allemaal vol waren. Ze verbleven hier vijf dagen en nuttigden onze vier ossen, alsmede een vat boter en 33 vaten bier en vier vette schapen. Ze haalden ook een jong, vet beest uit onze wei en een vet varken uit het kot en brachten die naar de [troepen bij de] *Wittevrouwenpoort. Ze stookten onze turf en ons brandhout op en ze beukten de laatste nacht de twee toegangsdeuren van ons klooster open en kwamen met het blanke mes het klooster binnen en riepen met elkaar '*Sla dood, sla *[dood]'. Vijf messen werden boven het hoofd van joffer van Buren gehouden. Al onze joffers waren* [in hun cellen] *in het dormitorium en* [hielden zich], *bang* [als ze waren], *slapend. Ik was bezorgd dat ze van angst ziek zouden worden. In de morgen wilden alle joffers in staatsie vertrekken. Toen trokken* [de soldaten] *naar Oostbroek om daar twee dagen te blijven en eveneens veel ellende aan te richten."*

Maar behalve ellende bracht de nabijheid van de stad ook economisch vertier. De ontginningen van de veengebieden ten westen en ten noorden van de stad maakten de aanleg van kanalen voor turfvervoer nodig. Over Maartensdijks gebied loopt, voor het huis Eyckenstein langs, en nog steeds zichtbaar, de Praamgracht naar de Eem. Op de site van het huis leest men:

"Voor het huis langs, aan de noordzijde van de Dorpsweg, loopt de eeuwenoude Praamgracht*. Al lang voordat* Eyckenstein *bestond, is deze vaart gegraven als belangrijke vaarroute tussen de* Maartensdijksche Vaart *ten westen van Maartensdijk en de Eem bij Baarn. Dat gebeurde in de vijftiende eeuw, in de periode dat het veen in de* Laagte van Pijnenburg *werd ontgonnen. Boten met turf voeren in die tijd af en aan. Een voorloper van de* Praamgracht *(het* Oude Grachtje*), die nog niet langs* Eyckenstein *liep, stamt zelfs al uit de dertiende eeuw. Van de hoge status in de tijd van de turfwinning is nu nauwelijks meer iets te herkennen*."

Een groeiende bevolking had brandstof nodig, en die kwam ook van het oosten en noorden de stad binnen.

Bijna anderhalve eeuw later na de laatste aanslag op Vrouwenklooster, in 1543, vinden er weer belangrijke militaire bewegingen plaats in het gebied van onze huidige gemeente. We lezen bij Craandijk de volgende tekst over de aanval van Lodewijk XIV op de Republiek in het *Rampjaar 1672*:

"Op [het] *huis* [Toutenburg, jachtslot van de laatste (aarts)bisschop van Utrecht voor de Reformatie]*, zoo verhaalt een plaatselijke overlevering, had in 1673*

de [Franse] *maarschalk Luxembourg zijn intrek genomen – Maartensdijk had destijds sauve garde bekomen* [een wachtpost] … *Daar naderen in den nacht Staatsche troepen* [troepen van de Republiek]*, om den vijandelijken veldheer te overvallen en op te ligten. Nog intijds gewaarschuwd, ontkomt de maarschalk half gekleed het gevaar. Maar het slot moet het ontgelden en de roode haan kraait boven het dak. Is het huis toen verwoest, dan moet het sedert zijn herbouwd, want in het midden der vorige eeuw was het nog in goeden staat."* [15]
Overigens vonden niet alleen bij Maartensdijk, maar ook bij een kern als Westbroek tijdens en kort na het rampjaar 1672 militaire bewegingen plaats.

De Negentiende eeuw en daarna …

We maken nu een sprong naar de negentiende eeuw. We lezen in de *Wegwijzer. Gids voor historisch onderzoek naar verkeer en vervoer in de provincie Utrecht*:

"Vanwege geldgebrek bij het rijk en de provincies werd de aanleg van de wegen der tweede klasse, vanaf 1821 deels aan particulieren overgelaten. Voorbeelden zijn de straatwegen Soestdijk-De Bilt en Utrecht-Soestdijk met bijbehorende zijwegen. De overheid stimuleerde dit proces door de verlening van concessies. De benodigde middelen werden in zo'n geval bijeengebracht door particulieren, die ook het financiële risico liepen. De rente en aflossing voor de uitgeschreven leningen dienden te worden betaald door middel van tolheffing. De tollen werden doorgaans verpacht voor enkele jaren. Zodra de lening en de rente daarover waren afgelost, vervielen deze wegen aan het rijk of de provincie."[16]

Vanaf 1835 liep door de voormalige gemeente Maartensdijk de verharde tolweg van Hilversum naar Utrecht, over de huidige *Tolakkerweg* en *Koningin Wilhelminaweg*. Zeker is, dat er tussen 1835 en 1874 jaarlijks vele duizenden boerenkarren en zware wagens reden. Gemiddeld kunnen dat er zo'n 10.000 zijn geweest: ruim 300 per dag. Daaronder waren ook militaire wagens, op weg van en naar de forten onder Utrecht. Aan de tolheffing op deze weg kwam – als laatste in Nederland – op 1 april 1953 pas een eind.
Fort Voordorp was in de defensieve linie die de tolweg doorkruiste een belangrijk onderdeel van de nationale verdediging. Het werd gebouwd in de jaren 1867-1870 en herbergde in de loop der jaren vele militairen, onder anderen in de mobilisatiejaren 1870-1871 en 1914-1918. Imposant waren zijn kanonnen

met een bereik van zes-en-een-halve kilometer in 1879. Tussen 1867 en 1870 kwam ook fort Ruigenhoek tot stand.

Een essentiële bijdrage aan de nationale mobiliteit en defensie vormde ook de aanleg van de spoorwegen. Er was en is een duidelijke verbinding tussen beide zaken: fort Blauwkapel was bijvoorbeeld effectief ingericht om de spoorlijn Utrecht-Hilversum en die van Amersfoort naar Utrecht onder controle te houden. De bijzondere cultuurhistorische waarde van de Biltse forten wordt overigens anno 2012/13 ook door alle betrokken overheden erkend als van groot bovenlokaal belang.

In 1863 kwam dwars door onze gemeente de lijn Utrecht-Amersfoort-Zwolle (van de *Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij* - N.C.S.) gereed, waaraan het huidige station Bilthoven kwam te liggen en waaraan het dorp zijn ontstaan te danken had.
Ruim drie decennia later werd als zijtak van deze lijn door de *Utrechtsche Locaalspoorweg Maatschappij* een spoorweg vanaf Den Dolder naar Soest en Baarn aangelegd. Vanaf 1898 reden de treinen van de N.C.S. vanaf Utrecht naar Baarn en maakten het forensen gemakkelijk in de stad Utrecht te werken. In 1901 nam de N.C.S. een tweede lokaalspoorweg in gebruik, aangelegd

Station Bilthoven 1920. Ansichtkaartenarchief De Historische Kring D'Oude School.

door de *Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij*. Bij De Bilt/Bilthoven werd opnieuw een aftakking van de lijn Utrecht-Amersfoort gemaakt, ditmaal via Bosch en Duin naar Zeist. (Op het moment dat ik dit schrijf wordt er overigens weer nagedacht over een andere oude railverbinding zoals die bestond ten tijde van de tram Utrecht-Zeist, (1879-1949) … Nu nog is het tracé van die oude tramlijn voor langzaam verkeer in gebruik)

In het westelijk deel van de gemeente kwam de Spoorlijn Hilversum - Lunetten te liggen, die in 1874 werd geopend, als zijtak van de spoorlijn Amsterdam - Zutphen (de Oosterspoorweg). Lange jaren lagen er aan deze lijn niet alleen stations in Hollandsche Rading maar ook in Maartensdijk en Groenekan (meerdere stations). De lijn werd, zoals we zagen, bestreken door kanonnen van fort Blaucapel.

Tot Slot

Voortbordurend op het oeroude verbindingennet binnen onze gemeente kwam in 1937 de rijksweg (die vanaf 1964 Utrechtseweg zou gaan heten) tot stand. Decennia later nam de A28 de zware verkeersdruk die gaandeweg meer op deze weg ging rusten, weg. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werden, onder meer door een zekere ingenieur Anton Mussert reeds voorbereidingen getroffen voor de A27, die de groei van het verkeer over de *Tolakkerweg* en *Koningin Wilhelminaweg* op moest vangen … Op het moment dat ik dit schrijf zijn deze laatste rijkswegen beruchte filewegen geworden en zitten er weer aanzienlijke veranderingen in het vat. Delen van de gemeente worden thans getroffen door ernstige geluidsoverlast. …

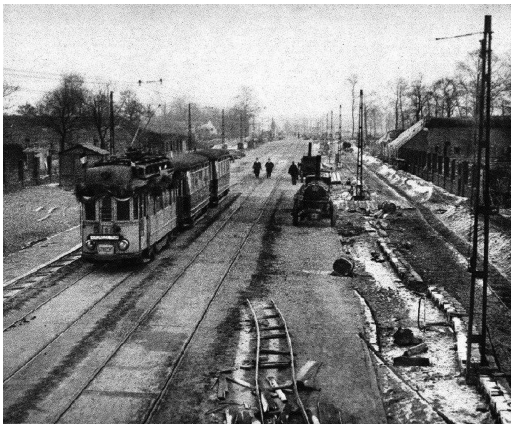

Eerste NBM-tram door het fort De Bilt op 5 december 1930 . Archief Fred Meijer.

Samenvattend: als iets uit het voorgaande duidelijk is geworden, dan is het wel de grote nationale en regionale betekenis van het grondgebied van de huidige gemeente De Bilt in de afgelopen eeuwen, als het gaat om mobiliteit en defensie. Een bepaald bovenlokaal belang dat onze gemeente meer maakt dan alleen een fraaie woonomgeving: een plek van belang, voor economie, mobiliteit en cultuurhistorie.

Voetnoten:

[1] Deze bijdrage werd gebaseerd op eerdere publicaties in De Biltse Grift en op mijn uitgave van de Kroniek van Henrica van Erp (Hilversum, 2010, samen met Henk van Looijestein).

[2] Utrecht 2003, pag. 40.

[3] Deze weg werd aangelegd omstreeks 1290 en was een van de eerste met veldkeien geplaveide wegen in Nederland en was samen met de al genoemde Hoofddijk een van Nederlands oudste bestrate wegen. In een oorkonde van 1290 wordt door de Utrechtse bisschop aan de burgers van Utrecht het recht gegeven om tol te heffen tijdens de aanleg van de Steenweg of Utrechtseweg; Meijer, Kleine Historie, 165. In 1433 was deze tot aan het schoutshuis van De Bilt bestraat, omdat het in dat jaar uitdrukkelijk verboden werd om op de weg te rijden met ijzer beslagen raderen. Vergelijk Maandblad Oud-Utrecht 23 (1950) 83. Langerveld bericht, dat bij de huidige Kapelweg de bestrating ophield en zandpaden naar het oosten liepen; Langerveld, Het klooster Oostbroek, 18. Een aantal kernen uit de huidige gemeente De Bilt werd later aangeslagen

om mee te helpen bij het onderhoud en verbeteren van deze Steenweg. In een stuk van 14 juni 1521 draagt de stad Utrecht de volgende dorpen voor: 'die Bilt, Zeyst, Driebergen, Doern, Derthusen, Heess, Oestveen, d'Afterweteringe ende Sunte Mertynsdijck.' Deze dorpen werd gelast 'om elcx enen dach te helpen … willen'; Asch van Wijck, Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis, III, 16 (nr. 240).

[4] Uit de Tegenwoordige Staat van Utrecht (Amsterdam, 1772.) [Volgens een lokaal goed bekende historicus moeten we de plaats van handeling uitdrukkelijk bij Hollandsche Rading zoeken. (A.J. Maris, Eemnes (Utrecht, 1947.)]

[5] "Anno Domini MCCCLXXII Wilhelmus Juliacensis cum parte de Bronchorst potenter venit in episcopatum Trajectensem et combussit Amerongen, Doerne, Zeyst et Bilt". Uit: De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen (druk 1950) ("In het jaar onzes Heeren 1372 rukte Willem van Kleef met de Bronkhorsten met geweld naar het bisdom Utrecht op en verbrandde Amerongen, Doorn, Zeist en De Bilt.")

[6] "Eodem … tempore Jacobus de Gaesbeeck cum Gelrensibus adunatis Trajectensibus intulit multa dampna: nam Gerlandiam (De Geer bij Jutfaas of Vreeland) et Bilt ante portas Trajectenses incendiis rapinis nemine resistente dampnavit".

[7] Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant beghinnende van Adams tiden tot die geboerte ons heren Jhesu, voertgaende tot den iare M.CCCCC ende XVII. Ed. Karin Tilmans, (Amsterdam 2003).

[8] Hendrik (III) van Nassau was de stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland. Volgens Jan Wagenaar, Vaderlandsche Historie, deel IV (Amsterdam 1750) 399, had hij 1000 paarden en 6000 soldaten bij zich. Dit gegeven werd door Wagenaar ontleend aan Henrica van Erps kroniek.

[9] Asch van Wijck, Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis, III, 66-67 (nr. 405).

[10] Over de geschiedenis van deze periode handelt zeer uitgebreid: Lambertus Hortensius, Historie, passim. De geciteerde uitgave is de vertaling van Successiones Ultrajectinae, het geschift over de tijd van bisschop Hendrik van Beieren door deze Naardense historicus en rector van de latijnse school (omstreeks 1500-1573).

[11] Die bij de Wittevrouwenpoort woonden. Vergelijk Hortensius, Historie, 302.

[12] Hortensius, Historie, 186-187.

[13] Het gaat om de edelman Reinout van Burmania, sedert 1540 drost van Drenthe. NNBW VII, kol. 245v.

[14] Goossen van Raesfelt (1499-na 1546), heer tot Twickel en lid van de Overijsselse ridderschap, uit het Westfaals geslacht van die naam, tak Raesfelt-Oestendorp, op het Huis Oestendorp in Westfalen. In 1537 huwde hij met Agnes van Twickelo, erfdochter van de havezathe Twickel bij Delden en volgde in 1539 zijn schoonvader op in het drostambt van Twente. In de Schmalkaldische oorlog stond hij met 300 man te paard aan de zijde van de keizerlijken (1546). Als drost van Twente was hij er de uitvoerder van de plakkaten tegen de wederdopers en doopsgezinden; NNBW II, kol. 1158v.

[15] Craandijk, Jacobus, en P.A. Schipperus, Nieuwe wandelingen door Nederland (Haarlem 1888) 31.

[16] Wegwijzer, 46.

De oorlogsdagboeken van mevrouw Van Bodegraven

Deel 4 – 15 december 1941 t/m
19 januari 1942

15 december:
Vandaag zijn wij thuisgekomen van de reis naar Hoofddorp. Oom Jan was jarig 14 december. Pa en ik zijn er persoonlijk wezen feliciteren. Op 1 dag heen en weer is niet meer te doen. 's Morgens is het om 10 uur pas dag en 's avonds na 6 uur is het weer pikdonker. Nergens geen verlichting. Tegenwoordig moet je over Amsterdam, want veel bussen en treinen zijn opgeheven. Wij leven tegenwoordig in de tijd van 100 jaar terug.
De familie in Hoofddorp maakte het nog best.
Wat de bakkerij aangaat, begint langzamerhand treurig te worden. Het brood is de ene dag behoorlijk en de andere dag ziet het er weer treurig uit. Beschuit is afgelopen. Ontbijtkoek kun je niet meer kopen, het kost teveel broodbonnen en die kan je niet missen. Koek en banket is alles van surrogaat. Bonbons en chocolade is al lang niet meer te koop. Zelfs pepermunt is heel schaars.

18 december:
Vandaag een lange brief ontvangen, waar wij reuze blij mee waren. Hedenavond ben ik naar je huis geweest, de brief laten lezen, wat ze ook fijn vonden. Wat zouden wij die Japie graag eens bij ons hebben.

19 en 20 december:
Nel is in de wacht, nu komt zij nogal eens naar huis van 's avonds 5 uur tot 9 uur. Zij gaat nogal eens per tram, want om te fietsen is het zo donker.
Zij zijn nogal aan het vliegen vanavond. Van bombardementen hebben wij gelukkig tot nog toe niet veel last gehad.

20 en 21 december:
Rustige zondag. 's Avonds bij Mellink wezen koffie drinken, wat nog wel eens gezellig is, overigens brengt het leven niet veel.

22 december:
Vandaag een verschrikkelijk getob met wisselgeld. In heel Nederland zijn er bijna geen kwartjes of dubbeltjes te be-

kennen. Het is een complete ruilhandel, want betalen kun je bijna niet. Melkboer, bakker, kruidenier, slager enz. het is steeds “ik zal het wel opschrijven”. Bij ons in de zaak is het al net zo. Je loopt over van de briefjes van ƒ 1,00, anders zie je niet. Al het kleine geld is het land uit. Spoor, tram en postkantoor, als je geen gepast geld hebt, wordt je weggestuurd. Zo is er al heel wat verijdeld. Het is gewoon een ramp.

23 december:
Vandaag je Moe haar verjaardag. Pa en ik zijn er hedenavond geweest. Het was heel gezellig.

25 december:
1e Kerstdag. Wij hebben geen logees. Ik heb zelf koek en brood gebakken, want er is heel weinig te koop. Gelukkig is het goed uitgevallen.

26 december:
2e Kerstdag. Wil Sparnaay met haar verloofde op bezoek. Ze waren gelogeerd bij G. Greve. Dinsdag gaan ze weer naar huis. Overigens zijn onze kerstdagen zeer rustig geweest.

30 december:
Pa is vandaag naar Voorburg. Oom Jan is jarig. Pa is ’s avonds weer thuis gekomen, om rede de zaak erg druk is.

31 december:
Vandaag oudejaar. Ik ben naar de kerk geweest. Het was nu ’s middags kerk want ’s avonds kan er geen dienst zijn om rede de kerk niet verduisterd is en het buiten voor de mensen erg moeilijk is om te komen, want het is ’s avonds vreselijk donker, vooral als de maan niet schijnt. Nel blijft ook in het ziekenhuis, ook al te donker om er door te gaan. De oliebollen zijn er niet. Niemand heeft ingrediënten om ze te bakken, vooral olie of vet, wat er heel niet meer is. Pa, Kees, Jan en ik hebben nog te half een op geweest. Wij hadden bij de gratie nog een glaasje warme wijn.

1942

1 januari:
Wij hebben het erg rustig gehad. Meneer Peters is 25 jaar hoofdonderwijzer in De Bilt, dus een jubileum. De receptie is in de M.U.L.O. school aan de Van Dijcklaan. Het is een aardig bezochte receptie geweest. Iets te presenteren was er niet. Mijnheer Peters heeft veel bloemen, een stoel, een ets en verschillende kleinigheden en nog wat geld gehad. Ze waren er best over tevreden. Voor zoiets is het op heden heel geen tijd, alles is even beroerd. Wat oorlog is zullen jullie ook wel ondervinden.

2 januari:
De zaak is gesloten wegens inventarisatie. Wat ook al verplichtend is en wat een heel werk is. Kees en Pa zijn er niet mee klaargekomen. Nu aanstaande maandag is de zaak ook weer gesloten. Ze hopen dan klaar te komen.

3 januari:
Weer wat minder vlees, steeds maar minder. Je weet bijna niet wat je moet voorzetten. Het is aardappelen en nog eens aardappelen. Vandaag kosten kleine appeltjes, wat anders uitschot is, ƒ 1,00 per kilo. Niets van dien aard is er te koop. Ook moet bij de winkeliers en grossiers al het wollen goed ingeleverd worden en dekens, vanaf de leeftijd van 15 jaar, zoals sportkousen, sokjes, werkhandschoenen, mutsen, sjaals enz. enz. Je kan nagaan dat de Duitsers niet veel meer hebben. Alles slepen ze weg tot het kleine geld toe, het is hopeloos.

4 januari:
Nel was vandaag thuis. Het was koud, regenachtig, donker weer. Niets aan. Vanmiddag zijn wij met ons drieën bij Peeters thee wezen drinken. Wat ook al surrogaat was. Wij leven op surrogaat.

5 januari:
Tabak en sigaren en sigaretten zijn op heden nergens te koop, dat is wat voor het manvolk en geen glaasje. Met oudejaarsavond waren de cafés gesloten.

8 januari:
Het vriest een weinig en vandaag heeft het de hele dag gesneeuwd, zodat er een aardig pak ligt. Wij hopen allen dat het niet kouder wordt, want de brandstoffen zijn schaars. Gelukkig hebben wij 4 bonnen extra gekregen, zodat wij eerdaags nog 4 mud antraciet kunnen verwachten. Het was een uitkomst. Verleden week hebben wij 300 turven gekocht voor ƒ 10,50.

9 januari:
Vandaag 4 mud antraciet ontvangen, waar wij erg blij mee zijn, want op heden en vannacht heeft het aardig gevroren, zodat het reuze van pas kwam. Alles is al bevroren. Ze lopen al op de sloten.

10 januari:
Pa, Kees en Jan zijn weer 10 sigaren machtig geworden. Ze zijn duur en slecht, daar geven ze op heden niet om, als ze maar rook zien. De sigaren zijn meest van papier.
Hedenavond zijn ze weer aardig aan het bommen gooien en schieten, ik denk op Soesterberg. Je komt nooit aan de weet waar het is. De vliegmachines vlogen over ons huis. Het is maar angstig hoor. Wij hebben vandaag ook al een paar

maal sirenes horen loeien, in de verte luchtalarm.

11 januari:
Stille zondag. 's Avonds zijn Pa en ik bij Peeters op bezoek geweest, het was een gezellige avond,
Nel was in dienst en Kees en Jan waren naar een revuevoorstelling "De drie vrijgezellen".

12 januari:
Je hoort steeds heel in de verte bommen en schieten.
Vandaag is Tante Jo jarig. 's Middags ben ik naar Amersfoort geweest. Ze maken het tegenwoordig heel best.

13 januari:
Nu eens vertellen, dat het hier hard vriest.
Kees en Jan hebben al heel wat schaatsen gereden. Wij lijden heel wat kou. We hopen dat de vorst niet lang meer duurt. We kunnen het niet hebben.

14 januari:
Nog steeds vriezend weer.

15 januari:
Kees heeft vanmiddag in het water gezeten. Hij is door het ijs gezakt. Ze waren met een heel stel over de Grift naar Zeist gereden. Vlak onder Zeist zakte hij er door. Toen hij thuis kwam was zijn broek stijf bevroren, hij kon overeind staan. Gelukkig heeft hij tot nog toe geen nadelige gevolgen.
De rust is op heden weer gekeerd. Ze hebben reusachtig aan het bombarderen en schieten geweest op Soesterberg. Wij hoorden 2x luchtalarm, ook in Bilthoven. Gisteren is er een Duits vliegtuig op 2 huizen in Driebergen neer gekomen. De huizen plat en 14 mensen die er binnen waren, allen dood. Vreselijk hè?

17 januari:
Geen bijzonders. Het vriest nu 12 à 13 graden.
Jan is met mijnheer Hoogewind naar Loosdrecht geweest, vanaf Nieuwersluis zijn ze daar naar toe gegaan op de schaats en hebben daar volop van de ijssport genoten. Overal kun je op schaatsen naar toe. Op de dag mooi vriezend weer, zonder wind.

18 januari:
Zondag. Kees, Jan, Ben Kok en Henk Greve hebben een tocht op schaatsen gemaakt. Ze zijn tot Breukelen met de trein gegaan, vandaar per schaats, Loosdrechtse Plassen, Nigtevegt, Weesp, Abcoude, Ouderkerk a/d Amstel vandaar naar Amsterdam. Met de trein naar huis, een tocht van ongeveer 100 kilometer. Het was prachtig stil zonnig vriezend

weer. Ze hebben genoten en in Nederhorst ten Berg konden ze zonder bon 2 borden erwtensoep machtig worden ƒ 0,60 per bord. Wat zich goed liet smaken, er was ook nog worst en spek bij.
Want wat het voedsel aangaat, begint het treurig te worden. Half 7 ’s avonds waren ze weer thuis. Ze hadden een honger als een paard.

19 januari:
Nel had vandaag een vrije dag en is thuis geweest.

Vervolg van het dagboek in de volgende Biltse Grift.

De heer en mevrouw Van Bodegraven (rechts op de bank) met vrienden op stap. Waarschijnlijk eind jaren dertig bij de grens bij Berg en Dal (Nijmegen). Op de grenspaal staat “Laat vriendschap helen wat grenzen deelen”. Foto gekregen van mevrouw H. Achterberg-Wilking.

De heer en mevrouw Van Bodegraven op een uitkijkpunt. Eveneens waarschijnlijk eind jaren dertig, maar niet op dezelfde dag als de vorige foto, want ze dragen andere kleding. Foto gekregen van mevrouw H. Achterberg-Wilking.